

הרב צבי שוכטר

ראש הכולל

ע"ש ר' מרדכי ועדינה כ"ץ

מעשה וגרמא בהלכה

א. בדין מלאכה שנעשית מאליה

שבת (קכב.) נכרי שהדליק את הנר, משתמש לאורו ישראל. ואם בשביל ישראל, אסור. וכגמ' שמה, ת"ר נכרי שליט עשבים מאכיל אחריו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור. מילא מים להשקות בהמתו, משקה אחריו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור. ושמעתי בזה מכב' מו"ר הגרי"ד סאלאוויטשיק, שליט"א, שיש מקום להסתפק בגדר דין זה, אם מה שנעשית המלאכה בשביל ישראל הוא טעם האיסור, או מה שנעשית המלאכה בשביל הנכרי הוא טעם ההיתר, ונפק"מ בזה להיכא דנעשית המלאכה מאליה, אם יהי' אסור ליהנות ממנה א"ל.

ועגמ' ריש ביצה, דגזרו חכמים במיוחד אמשקין שזבו ואפירות הנושרים, ועיי"ש בתוס' (ג.) ד"ה גזרה, שביארו מ"ט גזרו חכמים במיוחד בהני תרי אופנים, לפי שאדם מתאוה להם, ובעודו בכפו יבלענו, ומתבאר להדיא מהגמ' ומדברי התוס', דבשאר מלאכה הנעשית מאליה ליכא איסורא. ולכאורה אין מקום כלל להך ספק הנ"ל.

אכן עי' משנה ביצה (כד.) דחי' ועוף ודגים שניצודו ביו"ט אסורים, ועיי"ש במלחמות (דף י"ג ע"ב בדפי הרי"ף) שביאר דין זה בב' אופנים: או שאסורים משום מוקצה, אי נמי, דאי שרית לי' בו ביום, גזירה שמא יצוד, כענין שאמרנו בפירות הנושרין.

ב. בגזרת פירות הנושרין ומשקין שזבו

ובפשוטו תמוהים דברי הרמב"ן, דהלא ביארו בתוס' הנ"ל, דבמידי דבעי מרא וחצינא לא שייך לגזור שמא יעלה ויתלוש דאדכורי מדכר, הואיל ואינו יכול בקל לתולשו. ולכאורה אף בצידת חי' ועוף הול"ל הכי, והיאך שייך לאסרו דומיא דפירות הנושרין. ומן ההכרח לומר דס"ל להרמב"ן, דנחלקו בזה האמוראים בגדר הך דינא דפירות הנושרין. דרב יוסף האוסר ביצה שנולדה מטעם פירות הנושרין, ור' יצחק האוסרה מטעם משקין שזבו, תרווייהו ס"ל כדברי התוס' הנ"ל, דדוקא בהנהו תרי גזרו חכמים, וכן כל הנקרא בשם „משקין שזבו“, אפילו לא נעשית כאן מלאכה כל עיקר, הוי בכלל האיסור, כביצה שנולדה. ובעלמא, כל שלא נקרא „פירות הנושרים“, ולא נכלל בכלל הך גזירה, מותר ליהנות ממנו, אף שנעשית מלאכה מאליה. אבל לדעת שאר אמוראי דסברי דטעמא דביצה שנולדה אסורה הוא מחמת מוקצה ונולד, אז כבר אפשר לומר כדיעה השני' שברמב"ן, דכל מלאכה שנעשית

מאליה אסורה, והכל נכלל בכלל „פירות הנושרין ומשקין שזבו“, אשר היא חדא גזירה, ולא כדעת רב יוסף ור' יצחק דתרווייהו ס"ל דהן ב' גזירות מיוחדות, ודוקא בנעשית בשביל נכרי יש להתיר, ונמצא שספק רבנו הוא באמת ב' דיעות ברמב"ן, ולכאורה תלוי בפלוגתא דאמוראי.

ג. מלאכה לאחר זמן

ומעתה יש להתבונן, דמנהג פשוט הוא אצלנו, שמעמידים נרות עלעקטרי על שעון של שבת, והם נדלקים מאליהם בשבת, והכל נהנים מהם, ומעולם לא שמענו מי שיאסור ליהנות מאור הנרות מטעם מלאכה שנעשית מאליה. ובפשוטו נראה לומר בזה, דאין זה כלל דוגמא של מלאכה שנעשית מאליה, אלא דכאן חשיבא כמלאכה שנעשית ע"י ישראל בערב שבת, דודאי שרי ליהנות ממנה, דהואיל והוא סידר את הכל מבעו"י, אף דעצם הדלקת הנרות נעשית ונתקיימה ביום השבת, מכ"מ חשיבא כמלאכה שנעשית מע"ש, וכדברי הנמק"י לב"ק בסוגיא דאשו משום חציו (דף יו"ד ע"א בדפי הרי"ף), שכתב, ואי קשיא לך א"כ, היכי שרינן עם חשיכה להדליק את הנרות, והדלקתה הולכת ונגמרת בשבת. . . . כי נעיין במילתא שפיר לא קשיא לך, שהרי חיובו משום חציו כזורק החץ, שבשעה שיצא החץ מתח"י, באותה שעה נעשה הכל. כלומר, דילפינן מקרא דכתיב לגבי נזיקין דאשו משום חציו, אף לכל התורה כולה, דאף בדאיכא כח אחר מעורב בו חשיב כמעשה דידיה.

ועי' משנה שבת (קכ.) דעושיין מחיצה בכל הכלים בין מלאים בין ריקנים, ובגמ' שמה (קכ:): מבואר דה"ט, דגרם כיבוי מותר. וכבר עמדו על כך במפרשים¹, היאך יש לחלק בין גרמא דשריא, ובין כח אחר מעורב בו, דאסור מן התורה בשבת, כמבואר להדיא בגמ' ב"ק (ס.). דזורה ורוח מסייעתו חייב בשבת, אף דאיכא כח אחר מ"ב, דמלאכת מחשבת אסרה תורה. ואין לומר כפשטות לשון האחרונים דכל שמתהווה המלאכה לאחר זמן מיקריא גרמא², ולא חשיבא מלאכה אלא במתהווה תומ"י — כזורה ורוח מסייעתו, דבמדליק את הנר בע"ש, הרי המלאכה מתקיימת לאח"ז, ואף שמה ייסד הנמק"י, דחשיב כאילו עשה את הכל מבעו"י בע"ש, וכדברינו למעלה, ואין דנים את זה כמלאכה שנעשית מאליה, הרי להדיא דכל כה"ג לא חשיב כגרמא.

ד. הגדרת ענין גרמא בניגוד לכח אחר מעורב בו

ובהגדרת ענין זה שמעתי מכב' מו"ר הגאון הנ"ל שליט"א, דאם הכח האחר כבר פועל באותה שעה שהאדם עושה את פעולתו שלו, או שמתחיל הכח האחר לפעול תומ"י עם גמר פעולתו שלו, אז שפיר מצורפת כל העשייה אליו, ומיקרי הוא בעל המעשה. אך במקרה שהכח האחר איננו מתחיל לפעול עד לאח"ז אחרי גמר

הפעולה שלו, אז מיקרי גרמא³. ומה"ט הי' חלוק רבנו, שליט"א, על כמה מהקולות שהמציאו אחדים מרבני זמננו שיחיו, בעניני גרמא במלאכת שבת, וטען, שכשיש שעון שבת המכוון מבעו"י, ובא אחד לערוך בו איזה שינוי ביום השבת, בכדי שתתהווה איזו מלאכה לאח"ז, שאין לדונו כגרמא אלא כמלאכה דאורייתא מדין כח אחר מ"ב. דכח העלעקטרי כבר פועל בשעון זה בשעה שערך הוא את תיקונו שלו.

ה. קנין הגבהה ע"י כח אחר מ"ב

וסמוכין להגדרת רבנו נראה להביא מדברי גדולי הפוסקים, דהנה תמה הקצות (לסי' רע"ג סק"ד) בהא דמרחיקין מצודת הדג מן הדג וכו' דאינו אסור אלא מדברי סופרים, דהלא התוס' פ"ק דקידושין (כו.). ד"ה א"נ כתבו שאפשר לקנות פיל ע"י הגבהה ע"י מה שמגביהין חבילי זמורות למעלה, והפיל קופץ ומגביה א"ע מן הארץ, הרי דהגבהה ע"י כח אחר מ"ב מהניא לקנות כמו הגבהת הלוקח שעושה בידים ממש, וא"כ, אף במניח דג מת במצודה, אשר מחמתו מגביהים שאר הדגים א"ע, הול"ל דתיחשב כקנין הגבהה גמורה מדינא, ומ"ט אינו קונה אלא מדברי סופרים. ועיי"ש בנתיבות סק"ג שכתב לחלק, דדוקא בפיל שמגביה א"ע לאכול חבילי הזמורות בה בשעה שזה מחזיק בהם, דאז הוי כמוגבה מכחו, משא"כ כשתלה חבילי הזמורות על כלונס והלך משם, ואח"כ בא פיל של הפקר והגביה עצמו ואכל . . . ודאי דלא קנהו, דבעינן דוקא שיהיה קורא לה והיא באה, שעשה מעשה בשעת משיכה והגבהה, אבל זה לא נקרא רק גורם לבד כיון שלא עשה מעשה בשעת קנין, עכ"ד. הרי להדיא כחילוק רבנו.

ו. אשו משום ממונו בכלו לו חציו

וכן השוה חי' הגר"ח פי"א מהל' שכנים, דזהו הגזה"כ דאשו משום חציו, דגם היכא דכח אחר מ"ב, ג"כ חייב, והו"ל ככחו ממש, משא"כ בכח שני, ובאסו"מ שהניחן בראש גגו ונפלו ברוח מצויה, דפסק כחו, ואין שם כחו כלל, אז אין בהם חיובא דחציו, ורק משום ממונא לבד הוא דחייב עלייהו, דאין חציו אלא בבא מכחו, ובפסק כחו שוב לא הוי חציו, והא דאמרינן בגמ' דאסו"מ הווינן תולדה דאש, קאי אהך דינא דאש דכלו לו חציו, דחייב משום ממונו, וכמבואר בב"ק דף כ"ג, עכת"ד.

וכן ע"י חזו"א לב"ק (סי' ב' אות א') שביאר בכוונת התוס' סנהדרין (עז.). ד"ה סוף, שכתבו, ואש נמי שלא המיתה אלא ברוח מצויה פטור ממיתה, דכונתם לרוח מצויה שבאה אח"כ, דומיא דסוף חמה לבוא. ועיי"ש עוד בהמשך דבריו (באות ב'), שגם רוח מצויה שבאה אחרי מעשה אדם מתיחס אחריו וחשיב כחציו, וכל זה כשמתחיל הרוח בסילוק ידיו ממש, אבל כשכוחו מוסר לכח אחר, מודה ריו"ח דהאי אש משום ממונו . . . וה"נ מיקרי כלו לו חציו. והם הם כדברי הגר"ח והנתיבות הנ"ל, והם הם דברי רבנו בהגדרת ענין גרמא וכח אחר מ"ב.

ז. כח שני במעשה האדם

ועי' תשו' דבר אברהם (ח"ג בסוף סי' י"ג), דבאחת הקהילות רצו לתקן מקוה באופן כזה, שע"י דחיקה בכפתור העלעקטרי יפתח לול שדרך בו יזרמו המים להמקוה, וחששו להוויית המקוה ע"י אדם, וזה תלוי אם בכח ראשון או בכח שני, דבכח שני לא חשיב כבא מכחו, כהוא דחולין (דף טז) . . . דבכח שני גרמא בעלמא הוא . . . והוא כלל גדול בכל מקום, דכל שהוא רק כח שני, לא חשיב כמעשה האדם אלא כגרמא בעלמא. אבל צריך להגדיר, עד היכן הוי כח ראשון . . . ומקופיא יעלה על הדעת שגדר הדבר הוא, שאם יפתח האדם פתח, ויתן דרך לזרם המים, ויתזור ויסתום מיד, ויפסק עי"ז זרם המים, מ'מ איזה כמות ידועה מן המים בהכרח יזרמו עד שיהא שהות בידו לסתום, וכמות זו הוא כח ראשון . . . וצריך לברר הענין ולהעמידו על בסיס איתן וכו'.

ח. הסרת המונע ועשייה בכחו

וכמו"כ עי' תשו' ארץ צבי (סי' ה') להגה"ק ר' ארי' צבי פראמער, הי"ד, בנדון אפיית מצות וטויית חוטי ציצית ע"י מאשין עלעקטרי, שהביא דעת הפוסקים לחלק בין כח ראשון לכח שני, דהיכא דבעינן עשייה לשמה, בודאי בעינן עשיית הגברא, ובנעשה ע"י גרמא לא מיקריא עשייה, ובכח שני דחשיב כגרמא לגבי שחיטה ורציחה, ה"נ י"ל דחשיב כגרמא לגבי עשיית ציצית ואפיית מצות. ולבסוף חילק עפ"י דברי המג"א (לסי' קנ"ט ס"ק כ"א), דדוקא במקום שלא עשה מעשה בגוף המים, רק שהסיר הברזא המונעת מלצאת, אז הוא דמחלקינן בין כח ראשון לכ"ש, אבל היכא שעשה מעשה בגוף המים . . . מיקרי כח גברא אפילו בכח שני. [ועי' ליקוט דעת כמה מהאחרונים בנדון זה בספר מקראי קודש לפסח בתחילת ח"ב].

ט. כח גברא ומעשה האדם

והנחת כל האחרונים הדנים בענין הנ"ל היא, דכל הכללים שנאמרו בגמ' לענין שחיטה ורציחה, שייכן אף לענין מעשה האדם, דכח גברא ומעשה האדם, הכל אחד. וכן נראית דעת התוס' לב"ק (ד:) ד"ה ואימא, דאדם המזיק ע"י מים בכח שני, לא מיקרי כחו, ואינו חייב בתורת אדם. אכן עי' יו"ד סוס"י ג' שהובאה מחלוקת הרשב"א והרא"ה, בה"י הסכין מונח בחיקו, ונפלה שלא בכונה, דמחמרינן כדעת התוס' לדונו כנפלה מעצמה ופסולה. ועיי"ש בבהגר"א (סק"ה), דאף דלענין נזיקין חייב בכה"ג, שאני שחיטה דבעינן כח גברא. הרי דענין כח גברא אינו זהה עם המושג מעשה האדם, אלא ענין נוסף הוא עליו. ודוקא בשחיטה, נט"י, ורציחה הוא דבעינן שיהא נעשה מכח גברא, נוסף על היותו מעשה האדם. [וכ"ה בחי' הגר"ח הנ"ל להל' שכנים, בתחילת ד"ה והנה התוס', שכ"ה דעת התוס' סנהדרין לחלק בזה.

וזה דלא כדברי התוס' ב"ק הנ"ל]. ולפי"ז כבר אפשר לומר, דענין ההבדל שבין כח ראשון לכח שני שייך דוקא היכא דבעינן כח גברא, אבל בנוגע לעשיית המצות וטוויית חוטי הציצית לשמה, י"ל דלזה סגי במעשה האדם, ולא בעינן כלל שיהא נעשה מכח גברא, וממילא י"ל דלזה סגי אף בכח שני בכדי להקרא מעשה האדם.

י. כח כחו במעשה האדם

והנה משטחיות ל' הגמ' רפ"ב דמכות (ח.) משמע דכח כחו לאו ככחו דמי לענין גלות [אכן עיי"ש ברמב"ם, דמשמע שיש לו הבנה שונה לגמרי בהך דינא], אך עדיין אין להוכיח מזה לשאר כל התורה כולה דכח כחו לאו ככחו, דיל"ח ולומר, דכמו דבעינן כח גברא לחייב מיתה ברוצח במזיד, כמו"כ בעינן כח גברא להורג בשגגה לחייבו בגלות, ובכח כחו לא חשיב כח גברא, אך בשאר כהת"כ, היכא דסגי במעשה האדם, י"ל דכמו דכח שני מיקרי מעשה האדם, כמו"כ כח כחו.

ובהכי ניחא דברי הרא"ש לב"ק (פ"ב סי' ב'), דס"ל דכח כחו ככחו דמי לענין אדם המזיק, ובפשוטו, דבריו נסתרים מהך גמ' דמכות. [עיי"ש בס' נחלת דוד שעמד על כך]. ולפי"ד ניחא, דלחייב באדם המזיק לא בעינן שיהי' נחשב כח גברא, וכנ"ל, וממילא שפיר י"ל דאף כח כחו יהי' נחשב כמעשה האדם.

יא. מלאכת שבת בשוא"ת

ומעתה יש לדון אף לענין מלאכת שבת. דהנה מבואר ברש"י לסנהדרין (סו.) ד"ה שחייבין, דליכא מלאכת שבת בשוא"ת⁴. ועד"ז יש לבאר בגמ' שבת (קמב.), דמעלין את המדומע באחד ומאה מיירי דוקא בנותן עיניו בצד זה ואוכל מצד אחר, דדוקא במדומע שרינן בכה"ג, ולא בטבל ממש⁵. ובביאור הענין נ"ל, דמבואר ברמב"ם פכ"ג משבת הי"ד, דהפרשת תרומ"ע בשבת אסורה מב' טעמים: א', שזה דומה למקדיש אותם פירות שהפריש, ואסור להקדיש מפני שהוא כמקח וממכר, שמא יכתוב; וב', מפני שהוא כמתקן אותם בשבת⁶. והנה בנותן עיניו בצד זה בטבל ממש, שאינו עושה שום מעשה, א"א לאסור מטעם מלאכת מתקן מנא, דליכא מלאכה בשוא"ת, אך עדיין אסרינן מטעם גזירת מקח וממכר, דגזירות לפעמים יש לעבור אפילו בשוא"ת, וזה תלוי בנוסח הגזירה של כל גזירה וגזירה בפנ"ע. אבל במדומע, שאף שנתבטלה כבר התרומה באחד ומאה, אסרו חכמים לאכלו עד שירים, ונמצא שהפרשתו פועלת להתיר את האוכל, ויש בה משום מלאכת מתקן מנא מדרבנן, אך משום אין מקדישין אין כאן, דאין כאן באמת הפרשת תרומה, דנימא, דע"י קריאת השם שלו חל בהתרומה דין ממון השבט, ושמחמת כן יהא נידון כמקח וממכר. וממילא, בנותן עיניו בצד זה יש להתיר אך במדומע דמלאכת שבת ליכא במחשבה, שהרי אין שמה קו"ע, וגזירת מקח וממכר לא שייכא בכלל, וכאמור.

יב. הגדרת ענין גרמא למלאכת שבת

אכן, עדיין אין מזה הכרח לומר דלהוות מלאכת שבת בעינן כח גברא, די"ל, דאף דבעינן מעשה האדם, לאפוקי שוא"ת ומחשבה, מכ"מ כח גברא לא בעינן. וממילא י"ל, דאף בכח שני ובכח כחו נמי ישנו לאיסור מלאכה דאורייתא, ודומיא דאדם המזיק, וכנ"ל. [ועי' מזה בתשו' ארץ צבי ובס' מקראי קודש הנ"ל, ובשאר מחברי זמננו, מה שליקטו מדברי האחרונים בנדון זה]. ולפי"ז י"ל, דגדר גרמא דשרי מה"ת במלאכת שבת, וגדר גרמא דפסול לשחיטה, אינם זהים. דלענין שחיטה הכונה היא, דכל היכא דחסר כח הגברא — כבר מיקרי גרמא. אך לגבי מלאכת שבת, די"ל דלדעת כמה ראשונים וכמה פוסקים לא בעינן כלל כח גברא, אלא סגי במעשה האדם, א"כ גדר „גרמא" דשרי מה"ת בשבת לא יהיה שייך אלא היכא דחסר מכל וכל מעשה האדם.

1. עי' אפיקי ים ח"ב (סי' ד' ענף ב') ובס' מקראי קודש שיצריך להלן. וכמו"כ עי' תשו' הר צבי או"ח ח"א (סי' קמ"ח) בירור שיטות הפוסקים האחרונים בזה, אם לחלק בין המלאכות השונות בהגדרת גרמא, א"ל.
2. תשו' כתב סופר חאו"ח סי' נ"ה, ובאורחות חיים החדש (ספינקא) לסי' של"ד אות י"ד ע"ש תשו' זרע אמת, ובעוד כמה אחרונים.
3. והם הם דברי הפנ"י (עה). בביאורו לדברי החוס' שמה ד"ה הצד חלזון, שהביאו מירושלמי, דהצד חלזון לא מיחייב משום צידה. והאחרונים ביארו ענין זה בכמה אופנים. והפנ"י כתב ע"ד, דלשיטתייהו אזלי, שכתבו בפ"ק (יז): ד"ה אין פורסין, דאפילו פורס מצודה בשבת אינו חייב חטאת אא"כ צד מיד בשעת פריסה ונתכוון לכך.
4. וכן הביא בתשו' הר צבי או"ח ח"א (סי' קכ"ט) ע"ש הבית מאיר לאה"ע והחת"ס ועוד פוסקים.
5. כ"כ התוס' לגטין (לא). ד"ה במחשבה. ובהר צבי הנ"ל (סי' קע"ד) לא נחית לביאור דידן לחלק בין מלאכה ובין גזירה בנעשית ע"י מחשבתו. ועמש"כ בזה באריכות באור המזרח, ניסן תשמ"ב, בנדון החילוקים לדינא שבין מלאכות דרבנן לבין גזירות דרבנן.
6. ובתשו' משכנ"י חאו"ח (סי' קל"ה ד"ה ומ"ש) ובאור שמח (פכ"ג משבת הי"ב) הראו כמקור לדברי הרמב"ם את השו"ט שבגמ' ביצה (ט).

